

ÖZBEK TÜRKÇESİNDE PEKİŞTİRME ÖGESİ OLARAK KULLANILAN EKLER*

SUFFIXES USED AS REINFORCING ELEMENTS IN UZBEK TURKISH

Hülya ERGENE**

Öz

Sözlü kültür ürünlerinden olan bilmeceler halkın merak duygusunu uyandıran, sorarken düşündüren sözlü gelenek öğeleridir. Kadim Türk topluluklarından olan Özbeklerin bilmeceleri kültürel yakınlığımız sebebi ile çalışmamıza ilham vermiştir. İncelediğimiz Özbek bilmecelerinde bazı ekler dikkatimizi çekmiştir. Bu ekler birer pekiştirme eki olarak incelenecektir.

Pekiştirme, anlatımı ve bağlamı güçlendirmek için sözcük ve eklerle kurulan yapılardır. Türkiye’de pekiştirme ile ilgili yayımlanmış pek çok çalışma mevcuttur. Türkiye’de Özbek Türkçesi ile yapılan çalışmalar gün geçtikçe artmaktadır. Çalışmamıza konu olan pekiştirme ögesi olarak kullanılan ekler, Özbek bilmecelerinde tespit ettiğimiz örnekler ile sınırlandırılacaktır. Pekiştirme ögesi olarak tespit edilen “-(y)a, -am, -chi, -da, -gina (/kına, -qına), -kan (/da), -ku, -ma, -mi, -o, -oq, -(y)u” eklerinin bilmeceler metni içinde kullanımı ve bağlamı nasıl pekiştirdiği, geçtiği bilmece numarası ile verilerek dikkatlere sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Özbek Türkçesi, Bilmeceler, Pekiştirme Ögesi Olarak Kullanılan Ekler

Abstract

Riddles, which are products of oral culture, are elements of oral tradition that arouse the curiosity of the people and make them think while asking. Riddles of the Uzbeks, one of the ancient Turkish communities, inspired our study due to our cultural closeness. In the Uzbek riddles we studied, some suffixes attracted our attention. These suffixes will be examined as reinforcement suffixes.

Reinforcement is a structure established with words and suffixes to strengthen the expression and context. There are many published studies on reinforcement in Turkey. Studies conducted with Uzbek Turkish in Turkey are increasing day by day. The suffixes used as reinforcement elements, which are the subject of our study, will be limited to the examples we have identified in Uzbek riddles. The usage of the affixes “-(y)a, -am, -chi, -da, -gina (/kına, -qına), -kan (/da), -ku, -ma, -mi, -o, -oq, -(y)u”, which were determined as reinforcement elements, within the text of the riddles and how they reinforce the context will be presented with the riddle number in which they are used.

Key Words: Uzbek Turkish, Riddles, Suffixes Used As Reinforcing Elements

* Bu çalışma, tarafımızca hazırlanan “Özbek Bilmeceleri (Yapı, Dil Özellikleri, Türkiye Türkçesine Aktarma, Sözlük” başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

** Arş. Gör. Dr., Dicle Üniversitesi, Sezai Karakoç Edebiyat Fakültesi, Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü, hulyaergene90@gmail.com, ORCID: 0000-0002-7771-9668

GİRİŞ

Bilmeceler soru sorarken düşündürten, ahenk unsurları ile bezenmiş mensur, manzum, mensur-manzum karışık yapıda olan halk edebiyatı unsurlarındandır. Pekiştirme, sözü güçlendirmek ve anlamı pekiştirmek için kullanılan ögelere dayanır. Sözcük ve eklerle yapılan pekiştirme, kullanıldığı yere göre kimi zaman anlatımda bir akıcılık, kimi zaman ahenk sağlayıcı öge olarak kullanılır. Pekiştirme ekleri edat, ek edat, enklitik, klitik, pekiştirme enklitiği gibi pek çok terimle karşılaşılır. Genellikle sözcüklerin sonuna gelerek kullanılan yapılar, Özbek bilmecelerinde sıklıkla kullanılır. Özbek bilmecelerinde karşılaştığımız unsurlardan olan pekiştirme eklerini sıralamadan önce pekiştirme için bazı bilim insanlarının görüşlerini ve bazı çalışmalarda bu konunun nasıl işlendiğini belirtmek gerekir.

Annemarie Von Gabain, söz konusu ettiğimiz pekiştirme eklerinin bir kısmına “Edatlar ve Edat Benzeri Ekler” başlığı altında yer verir (Gabain, 2000, s. 105).

Ahat Üstüner, pekiştirmeyi, kelime veya eklerden birini kullanıp bir sözün belirginleştirilmesi; kelime, kelime grubu ve cümle gibi dil birliklerinin anlamının güçlendirilmesi, kesinleştirilmesi veya aşırılığının belirtilmesi, bir unsura dikkat çekilmesi; bir unsurun ön plana çıkarılması olarak tanımlar (Üstüner, 2003, s. 6).

Ahmet Bican Ercilasun, -IA ile birlikte diğer pekiştirme enklitiklerini de dâhil edip “Türkçede bir pekiştirme enklitiği teorisi” kurulabileceğinin mümkün olduğunu söyler ve teorinin tarihî ve yaşayan Türk lehçe ve ağızlarından tespit ettiği A(y), AgU (>Av), An, Aaŋ, çU (> -çI, -şI, sI, jI), DA, du (dū, dō, duo), gIl, gU, hA, I, i, kAn, kA:(y), kü, lA, lI/IU, mA, mAt, mU, ne (> -nA), ok (>Ok, -ak, -k), sA, si, -sin, şe, şU, U, (I)y enklitiklerine de uygulanabileceğini örnekleri ile birlikte verir (Ercilasun, 2008, s. 43).

Birol İpek, ele aldığımız pekiştirme eklerini “pekiştirme edatları başlığı” altında alarak şöyle açıklar:

Başta veya sonda kullanılarak ifademizi güçlendiren, söylenenlere muhatabımızı inandırmak amacıyla sözü kesinleştiren veya sınırlayan birlikte kullanıldıkları unsurları daha belirgin hale getiren, kuvvetlendiren, dikkati onların üzerine çeken, sözün daha etkili ve kalıcı hale getirmesini sağlayan, sözün yanlış anlaşılmasını ortadan kaldıran, söze anlam incelikleri katan edatlara pekiştirme edatı denir.

Türkçenin elimizdeki en eski yazılı belgelerden itibaren pekiştirme amaçlı olarak kullanılan birçok edatın olduğu yapılan araştırmalar sonucunda ortaya çıkmıştır. Bu edatların bazıları sadece pekiştirme edatı olarak kullanılırken; bazı edatların da asli görevlerinin yanında pekiştirme görevinde kullanıldığı son yıllarda yapılan müstakil çalışmalarla belirgin bir şekilde açıklığa kavuşturulmuştur. Bu yüzden çekim edatlarını her bilim adamı farklı isimlerle farklı başlıklar altında sınıflandırmıştır. Bazı araştırmacılar yaptıkları çalışmalarda edatları işlerken edatların pekiştirme özellikleri üzerinde durmuş; fakat bazı araştırmacılar pekiştirme edatlarına veya pekiştirme konularına hiç değinmemişlerdir (İpek, 2023, s. 48).

Selcen Koca, çalışmasında klitikler için şöyle der:

Dilbilimin en tartışmalı, bir o kadar da ilgi çekici konularından biri olan klitiklerin özelliklerinin, işlevlerinin ve yapılarının tam olarak anlaşılabilmesi fonetikten söylem analizine kadar dilbilimin çalışma alanlarının tüm yönleriyle incelenmesinden geçmektedir. Dilbilimin farklı disiplinlerinden pek çok araştırmaya konu olan klitiklerin en cazip özellikleri, onların ses, kelime ve cümle yapısının tam merkezinde yer almasından geçer. Fonolojik, morfolojik ve sentaktik bakımdan kendilerine özgü görünüşler sergileyen klitiklerin yapı ve işlevlerinin tam olarak anlaşılabilmesi, bu alanların hem ayrı ayrı hem de karşılıklı ilişkilerinin ortaya koyulmasıyla mümkün olmaktadır. Klitik kavramı çerçevesinde bir dilin fonolojik, morfolojik ve sentaktik yapısının ele alınması sadece klitiklerin anlaşılmasını sağlamaz; birbirinden farklı bu dilbilim alanlarının ve bunların arasındaki karmaşık ilişkinin aydınlatılmasına da katkıda bulunur. Bu nedenle, klitikler dilbilim teorilerinin test edildiği, sağlamasının yapıldığı önemli çalışma araçları olarak kabul edilir. Klitiklerin tespiti, beraberinde pek çok zorluğu getirmekle birlikte, dili oluşturan temel yapıların işleyişi ve yapısı ile ilgili ayrıntılı çözümlemeler, ancak klitik çalışmalarıyla mümkün olabilmektedir. (Koca, 2018, s. 300-301).

Mustafa Volkan Coşkun, “Sona Gelen Edatlar” başlığı altında yer verdiği ä, älbättä, bolsa, çi, dä, esä, häm, hamda, -kän, -kin, -kü, ü, yä, yü, yey yapılarının öncesinde ve sonrasında gelen kelimeleri, kelime gruplarını ve cümleleri bağlayan edatlar olduğunu; bu edatlardan ä, bolsa, çi, -kän, -kin, -kü, ü, ya, yü edatlarının ise pekiştirme görevi üstlendiğini söyler (Coşkun, 2014, s. 190-193).

Hüseyin Yıldırım, “Sona Gelen Edatlar” başlığı altında çalışmamıza konu olan pekiştirme eklerini yapısına göre ek hâlinde olan edatlar başlığı altında inceler ve -a/ya, -mi, -chi, -oq/yoq, -ki/kim, -gina/-kina,/-qina, -dir, -u/-yu, -ku, -da eklerini sıralar (Yıldırım, 2020, s. 253).

Bahar Sağır, Özbek Türkçesindeki enklitikleri “Ek Hâlindeki Enklitikler” ve “Kelime Hâlindeki Enklitikler” olmak üzere iki ana başlık altında inceleyerek Özbek Türkçesindeki -a/-ya, -chi, -da, -dir, -gina/-kina/-qina, -ki, -kim, -ku, -mi, -mikin, -oh, -oq/-yoq, -u/-yu gibi yapıları ek hâlindeki enklitikler; axir, faqat, g’irt, ham, hatto/ hattoki, na... na, nahot/nahotki, naq, xolos, xuddi yapılarını ise kelime hâlindeki enklitikler olarak değerlendirir (Sağır, 2015, s. 145).

Sıraladığımız görüşlerde ele aldığımız ekler için araştırmacıların farklı isimlendirmeler kullandıklarını görüyoruz. Yaygın olarak edatlar başlığı altında incelenen bu ekler, tarafımızca pekiştirme ögesi olarak kullanılan ekler başlığı altında ele alınacaktır.

1. Özbek Bilmecelerinde Pekiştirme Ögesi Olarak Kullanılan Ekler

Özbek Türkçesi bilmeceler metninde tespit ettiğimiz pekiştirme ekleri ve örnekleri 1981 yılında Zubayda Husaynova tarafından düzenlenip neşre hazırlanmış Topishmoqlar (Özbek Halk İcadı) kitabından seçilmiştir. Pekiştirme ögesi olarak kullanılan bu ekler şunlardır: “-(y)a, -am, -chi, -da, -gina (/ -kina, -qina), -kan (/ -da), -ku, -ma, -mi, -o, -oq, -(y)u”. Pekiştirme ekleri için verilen örnek bilmeceler, üçten fazla ise üç örnek ile sınırlı tutulmuştur. Anlatımı güçlendirmek için kullanılan bu ekler, her kelimedenden sonra gelebilir. Bu ekler genellikle üzerine geldiği sözcüğe

kısa çizgi ile eklenir. Ancak metnimizde tespit ettiğimiz örneklerin bir kısmında kısa çizgi ile ayrılmamış eklerin olması, birlik olması bakımından kısa çizgiden sonra verilmiştir. Ayrıca diğer eklerden farklı olarak “ma” pekiştirme eki, kendisinden önceki sözcüğe bitişik, kendisinden sonraki sözcüğe kısa çizgi ile eklenmişti. Bu kullanıma bir müdahalede bulunulmamıştır. Metinde tespit ettiğimiz pekiştirme ögesi olarak kullanılan ekleri aşağıda örnekleri ile sıralayacağız.

1.1. -(y)a: İsimlerden sonra gelerek anlamı pekiştirme görevi üstlenir. Sonu ünsüz ile biten sözcükler üzerine -a ile bağlanırken; sonu ünlü ile bitenlerin üzerine -ya şekli ile gelir. Eckmann, -(y)ā edatını hitap edatları içinde alır. Bābūrā “Ey Babür!”, sāḳiyā “Ey saki” gibi örnekleri verir (Eckmann, 2021, s. 136). Çağatay Türkçesi Sözlüğünün yā (1) maddesinde köken olarak Farsça olduğu “ya da, yahut, veya” anlamlarına geldiği; yā (2) maddesinde köken olarak Arapça olduğu “ey” anlamına geldiği; yā (4) maddesinde köken olarak Arapça olduğu “yoksa” anlamına geldiği verilmiştir (Ünlü, 2013, s. 1216). Hikmet Koraş ve diğerleri -ya için, “Vurgu yapmak, şaşırtmak gibi anlamları bildirir” tanımını yapmıştır (Koraş vd., 2023, s. 988). -(y)a pekiştirme eki, hem sözcük sonuna gelir hem de aynı sözcük tekrarı arasına girer. Anlamı güçlendirir.

“Uzun bobom ichkari-ya

Soqollari tashqari-ya” (Husaynova, 1981, s. 119).

“Elisi-ya, elisi,

Katta boyning kelisi.

Shuni topgan odamga,

Bir ulahat berisi” (Husaynova, 1981, s. 124).

“ Umrdon-a, umrdon,

Yoqqan o‘ti ko‘mirdan,

Jar boshida bir qush bor,

Tuqqan mayagi temirdan” (Husaynova, 1981, s. 172-173).

Uzun dedem içeri a!

Sakalları dışarı a!

Eli de eli

Büyük beyin havanı(/direği)

Onu bulan kişiye

Bir vilayet verile!

Ömürden de ömürden

Yakan odu kömürden,

Yar başında bir kuş var,

Doğan feneri demirden.

1. 2. -am: Farsçadan gelen hem yapısının kısalması sonucu oluşan -am eki, sorulan soruyu pekiştirir. Koraş ve diğerleri, *ham* için “1. bağlaç “açıklayıcı nitelikte olan ikinci cümleyi birinci cümleye bağlayan bir söz, hem”; 2. edat “cümlede vurgulama ve pekiştirme görevinde gelir” açıklamalarını yapar (Koraş vd., 2023, s.1176).

“Qayrag‘ ochning butog‘i,

U nimadi, kalgin-am?” (Husaynova, 1981, s. 31).

“Uzoq yerdan chang chiqadi,

U nimadi, kalgin-am?

Karaağacın budağı,

O nedir, gel bakalım!

Uzak yerden toz çıkar,

O nedir, gel bakalım!

Taqron yerda tozi o‘ynar,
 U nimadi, kalgin-am?
 Ovloq soyda it huradi,
 U nimadi, kalgin-am?” (Husaynova, 1981, s. 180-181).
 “Erta bahor kel qizgin-am,
 Toqqa yoydim qizil gilam” (Husaynova, 1981, s. 300).

Kurak yerde tazı oynar,
 O nedir, gel bakalım!
 Avlak yerde it ürür,
 O nedir, gel bakalım!
 İlkbaharda gel kız bakalım!
 Dağa kızıl halı serdim.

1. 3. -chi: İncelediğimiz örneklerde -chi eki, anlamı güçlendirmek için kullanılır. Bu ek, Aziz Merhan tarafından Yükleme Edatları içinde işlenir. Merhan, -chi ekinin buyruk kipi ile kullanımında pekiştirme; tehdit, rica, dilek veya istek bildirdiğini; koşul kipiyle kullanıldığında ise rica anlamı kazandırdığını söyler. (Merhan, 2024, s. 75-76). Çağatay Türkçesi Sözlüğünde “çi” için köken olarak Farsça “ne” anlamına geldiği verilir (Ünlü, 2013, s. 248). Ramazan Salman, -çi için, isimlerin sonuna gelip “ne” anlamına gelen ve pekiştirme bildiren yapının Farsça-Tacikçe kökenli olabileceğini düşünür ve -çi yapısını soru zamiri olarak değerlendirir (Salman, 1997, s. 637).

“Tomirlari judo ko‘p
 Lekin qondan darak yoq,
 Yuragiga tegsa qo‘l,
 Tovush chiqarar to‘q-to‘q.
 Goho ashula aytar,
 Goho so‘zlashga qaytar.
 Ba‘zi vaqt turar jim,
 O‘ylab toping-chi, bu kim?” (Husaynova, 1981, s. 199).
 “Osmonda bir qush ko‘rdim,
 Hamma qoyil qoladi,
 Kechasiga qolsa-chi,
 Chiroq yoqib oladi.
 Ko‘z ochib yumguningcha
 Eng uzoq shaharga ham,
 Birpastda borib yetar.
 Xuddi qushlar singari-
 Uning ham qanoti bor.
 Ammo qushdan tez uchar,
 Buni sen top, E‘tibor!” (Husaynova, 1981, s. 208).
 “Buti uzun xuddi terak,

Damarları çok fazla,
 Lakin kandan eser yok,
 Yüreğine ulaşsa el,
 Ses çıkarır tok tok.
 Gâh şarkı söyler,
 Gâh konuşmaya döner.
 Bazen durur sessizce
 Düşünüp bulunuz, bu ne?
 Gökte bir kuş gördüm,
 Herkes hayret eder
 Geceye kalınca da
 Işık yakıp gider.
 Göz açıp yumana dek
 En uzak ülkelere de,
 Bir anda varıp yetişir.
 Aynı kuşlar gibi
 Onun da kanadı var.
 Ama kuştan tez uçar.
 Bunu sen bul, İtibar!
 Bacağı uzun aynı direk

Qurilishda juda kerak,

Tonna-tonna yuk ko‘tarar u

Aytib bering-chi, nima bu?” (Husaynova, 1981, s. 220).

Yapımda çok gerek

Ton ton yük taşır o

Söyleyiverin hem nedir bu?

1. 4. -da: -da pekiştirme eki, aynı gruptan iki sözcük arasında bazen de sözcük sonuna gelerek anlamı güçlendirir. Salman, bağlama edatları içinde sıralama edatları alt başlığında incelediği -dä yapısına “ve” anlamını vermiştir (1997, s. 646-647). Üşenmez ve diğerleri -da için, “1. bağlaç da, de; ve; 2. “muhakkak, kesinlikle, oldukça, gayet (cümle)” anlamlarını vermiştir (Üşenmez vd., 2016, s. 109).

“Daryoning nar yog‘ida bir to‘p yilqi, ber yog‘ida bir to‘p yilqi, tepishar ekan-da, qopishar ekan” (Husaynova, 1981, s. 32).

Deryanın öbür yanında bir grup yilkı, bu yanında bir grup yilkı tepişirmiş hem ayağa kalkarmış.

“El yotsa-da,

Elomon og‘am yotmas” (Husaynova, 1981, s. 51).

“Arvagay-da arvagay,

Hargiz yerda yurmagay” (Husaynova, 1981, s. 171).

Halk yatsa bile,

Bekçi ağabeyim yatmaz.

Yayılır da yayılır,

Asla yerde yürümez.

1. 5. -gina, (-kina, -qina): Eski Türkçe metinlerde de dikkat çeken bu ek, anlamı güçlendirir. Eki, Eski Türkçenin Grameri adlı kitapta inceleyen Gabain, +kInyA ve türevleri için kuvvetlendirme, küçültme ve sevgi kelimeleri teşkiline yaradığından ve tamamıyla kelime teşkil unsurları olduğundan söz eder (Gabain, 2000, s. 105). Özbek Türkçesi ile ilgili hazırlanan gramer kitaplarının bir kısmında bu ek, sadece yapım ekleri kategorisine dâhil edilirken bir kısmında ise yapım ekleri yanında edatlar başlığı altında da ele alınmıştır. Coşkun, sadece isimden isim yapan ekler başlığı altında ele alırken (Coşkun, 2014, s. 57); Yıldırım, hem isimden isim yapım eklerinde hem de sona gelen edatlar başlığı altında ayırma ve sınırlandırma bildiren edatlar olarak inceler (Yıldırım, 2020, s. 44, 253-254). Merhan ise yükleme edatları başlığı altında ayırma ve sınırlama yüklemeleri olarak inceler (Merhan, 2024, s. 75, 79).

“Oppoq, oppoq oppog‘im,

Oppoq-qina bodrog‘im” (Husaynova, 1981, s. 19).

“Kich-kich-kina bo‘yi bor,

Sandal kabi dumi bor” (Husaynova, 1981, s. 54).

“Kichkintoy-gina bo‘yi bor,

Qavat-qavat to‘ni bor” (Husaynova, 1981, s. 100).

Apak, apak apakım,

Apakça mısıрім.

Kıpkısacık boyu var,

Soba gibi kuyruğu var.

Küpküçücük boyu var,

Kat kat elbisesi var.

1. 6. -kan (/da): Ekin, “erken” yapısından geldiği düşünülmektedir. Eski Türkçede erken sözcüğü için “olup, iken” anlamları verilmiştir (Bayat & Aliyeva Çınar, 2024, s. 82). Burhan Paçacıoğlu erken için, “iken” anlamını vermiş; yapısını ise <er-ür+ken şeklinde açıklamıştır

(Paçacıoğlu, 2016, s. 251). Koraş ve diğerleri erkan maddesini “1. ermoq fiilinin sıfat fiil eki almış hâli” olarak verir (Koraş vd., 2023, s. 966). Bilmeceleer metninde er- fiilinin düşmesi sonucu oluşan -kan eki, sorulan soruyu pekiştirmiştir. Ayrıca iki ayrı pekiştirme ekinin üst üste kullanımının da bir örneği olan -kan-da eki de bilmeceleerde geçmektedir.

“Uzun-uzun, uzun soy
Uchiga yotgan bormi-kan
Ola tovuq makiyon,
Moyagin topgan bormi-kan?” (Husaynova, 1981, s. 69).

“Uzun-uzun ulomiq,
Uchiga yetgan bormi-kan,
Yo‘lda yotgan sopolni,
Olib otgan bormi-kan” (Husaynova, 1981, s. 169).

“Bultur ketgan bo‘z otim
Bu yil kelarmi-kan-da,
Oyog‘ida qirq kishan
Kishnab kelarmi-kan-da,
Ajriq, qamish ko‘rganda,
Tishlab kelarmi-kan-da” (Husaynova, 1981, s. 19).

Uzun uzun uzun nehir!
Yanına yatan var mı ki?
Alaca tavuk, dişi kuş
Yumurtanı bulan var mı ki?
Uzun uzun uzamış,
Ucuna ulaşan var mı ki,
Yolda yatan çanağı,
Alıp atan var mı ki!
Geçen yıl giden boz atım
Bu yıl gelir mi ki (acaba),
Ayağında kırk zincir
Kışneyip gelir mi ki(acaba),
Ayrık, kamış gördüğünde
Isırıp gelir mi ki (acaba)?

1. 7. -ku: Kökeni ile ilgili net bir bilgi aktaramamakla birlikte “erki” edatından gelmiş olabileceğini düşünebiliriz. Gabain, arki için tahmin ifade etmede kullanıldığını söyler (Gabain, 2000, s. 107). Çağatay Türkçesi Sözlüğünde ek için, “Farsça kû olduğu; “ki o; kim; nerede; ne zaman” anlamlarına geldiği yer almıştır (Ünlü, 2013, s. 663). Coşkun, edatın “ya; ki; mi” anlamlarında pekiştirme görevi üstlendiğini ve soru ifadesine sahip olduğunu söyler (Coşkun, 2014, s. 192); Rıdvan Öztürk ise, kelime, kelime grupları veya cümlelerin sonuna gelerek onları soru ve pekiştirme olarak etkilediğini ifade eder (Öztürk, 2016, s. 78). Bilmeceleerde olumsuzluk ifade eden sözcük ya da ek üzerine gelerek anlamı pekiştirir.

“Nega dov-daraxt oppoq,
Hozir qishmas-ku, bahor.
Ko‘kda oftob charaqlar,
Daraxtda erimas qor” (Husaynova, 1981, s. 293).
“Qor emas-ku, qordan oq,
Uyingda bor, ko‘rib boq” (Husaynova, 1981, s. 309).
“İkki jajji tili bor,
Joni yo‘q-ku, dili bor.

Neden her ağacı apak,
Şimdi kış değil ki bahar
Gökte güneş ışıldar
Ağaçta erimez kar.
Kar değil ama kardan ak
Evinde var, görüp bak!
İki küçük dili var,
Canı yok ama dili var

Bir yerda kulib tura,
Tinmayin sada urar.
Qani toping nima bu?
Bizga kerak juda u” (Husaynova, 1981, s. 320).

Bir yerde gülüp durur,
Durmadan söylenir.
Hadi bulun nedir bu?
Bize çok gerektir o.

1. 8. -ma: -da/-de anlamı ile pekiştirme görevinde kullanılan -mA edatı ile görünüş olarak benzemektedir. Ancak Özbek bilmecelerinde aynı sözcük tekrarı ile oluşan ikilemeler arasına gelmesi Türkiye Türkçesinde benzer kullanımı ile Farsça -ba sözcüğünden gelmiş olabileceğini düşündürmektedir. Türkçede “anbean” sözcüğünün yapısı “Arapça ān + Farsça be + Arapça ān” olarak verilmiştir (Türkçe Sözlük, 2023, s. 189). Bu kullanım ile Özbek bilmecelerindeki kullanım paralel görünmektedir. Bu sebeple Farsça -ba sıralama bağlacının başta ünsüz değişimi sonucu Özbek bilmecelerinde -ma’ya dönüştüğü söylenebilir. Mürsel Öztürk, bâ bağlacının aynı görevdeki ögeler arasında “ile” anlamıyla kullanıldığını söyler (Öztürk, 2020, s. 150). -ma eki, aynı sözcük tekrarı ile kurulmuş ikilemeler arasına gelerek anlamı güçlendirir.

“Dalama-dala qidiradi,
Qo’y bilan echki oh uradi” (Husaynova, 1981, s. 57).
“Po’lat kamar ustida
Olg’a yelar onasi,
Yetak tutib izma-iz
Chopar necha bolasi” (Husaynova, 1981, s. 213).
“Pashshaga qo’yar tuzoq,
İzg’ib burchakma-burchak...” (Husaynova, 1981, s. 284).

Tarla tarla gezer,
Koyun ile keçi ah çeker.
Polat kemer üstünde
İleri gider anası,
Yedek tutup adım adım
Koşar nice yavrusu.
Sivrisineğe kurar tuzak,
Dolanır köşe bucak.

1. 9. -mi: Soru edatı olarak kullanılan ek, tarihi ve çağdaş Türk lehçelerinde kullanılmaya devam etmiştir. Metnimizde üzerine geldiği sözcükte anlamı güçlendirir.

“Bir uvadan to’rt qanotli qush uchar, tumshug’i po’latdan, toshni teshar,
So’rasalar, joni bor-mi, joni yo’q, joni yo’g’u, joni bordan tez uchar” (Husaynova, 1981, s. 173).

Bir vadiden dört kanatlı kuş uçar, tumşuğu polattan taşı deler
Sorsalar, canı var mı? canı yok, canı yok, canlıdan tez uçar.

“Munchoq desam yumshoq-ku, dum-dumaloq, ushoq-ku.
Ranglari-mi, qon-qizil, yesang maza ko’p asil” (Husaynova, 1981, s. 292).
Boncuk desem yumuşak ama, yusyuvarlak (desem) upufak ama,
Renkleri de kan kızılı, yesen tadı çok bal(lı).

1. 10. -o: Metinde sözcük sonlarına gelerek anlamı güçlendiren ek, Eski Türkçede ünlem olarak kullanılan “A” yapısına benzemektedir. Koraş ve diğerleri -o için, “1. A memnuniyet ifade

eden ünlem. 2. Şaşkınlık ifade eden ünlem. 3. Düşüncüyü pekiştirmek amacıyla kullanılan ünlem” anlamını verir (Koraş vd., 2023, s. 448).

“Uzoq yerda o‘t ko‘yur-o,
Ani toping, Axlantoz
Sassiq soyda it hurar-o,
Ani toping, Axlantoz.
Chorbog‘imda juft chinor-o,
Ani toping, Axlantoz.
Eshigimda qush munguz-o,
Ani toping, Axlantoz.
Qora tolim butoqsiz-o,
Ani toping, Axlantoz.
Oqqina qo‘zim suyaksiz-o,
Ani toping, Axlantoz!” (Husaynova, 1981, s. 182).
“Uzoq yerda ko‘yur-o,
Bo‘ri qo‘zi, oyimqiz.
Sassiq soyda it hurur-o,
Qurbaqalar, oyimqiz.
Chorbog‘ingda juft chinor-o,
Ota-onang, oyimqiz.
Eshigingda qo‘sh munguz-o,
Ini-og‘ang, oyimqiz.
Qora toling butoqsiz-o,
Qora soching, oyimqiz.
Oqqina qo‘zing suyaksiz-o,
Qo‘sh anoring, oyimqiz” (Husaynova, 1981, s. 182-183).

Uzak yerde od yanar a!
Onu bil, genç kel?
Kokmuş sazlıkta it ürür a!
Onu bil, genç kel?
Bağimda ikiz çınar a!
Onu bil, genç kel?
Kapimda çift boynuz a!
Onu bil, genç kel?
Kara dalım budaksız a!
Onu bil, genç kel?
Apak kuzum kemiksiz a!
Onu bil, genç kel?
Uzak yerde yanar a!
Kurt, kuzu, güzel kız.
Kokmuş sazlıkta it ürür a!
Kurbağalar, güzel kız.
Bağında çift çınar a!
Baban annen, güzel kız.
Kapında çift boynuz a!
Kardeş ağabeyin, güzel kız.
Kara dalın budaksız a!
Kara saçın, güzel kız
Apak kuzun kemiksiz a!
Çift narın güzel kız.

1. 11. -oq: Pekiştirme eki -oq, Eski Türkçe metinlerinde, tarihi ve çağdaş lehçelerde karşılaştığımız eklerden biridir. Üzerine geldiği sözcüğü pekiştirir. Çağatay Türkçesi Sözlüğünde “de/da, bizzat, mutlaka, kesinlikle anlamlarında kuvvetlendirme edatı” olarak işlenmiştir. (Ünlü, 2013, s. 860).

“Charchamas kampir ko‘rdim, yolg‘iz oyoq, og‘ziga tishlab olgan cho‘pdan tayoq,
Yurgan sari belbog‘ini qavatlaydi, beribdi unga go‘zallikni ayamay-oq” (Husaynova, 1981, s. 110).

Yorulmaz kocakarı gördüm, tek ayak, ağzına ısırıp aldığı daldan değnek

Yürüdükçe kemerini sıkılar, vermiş ona esirgemedi hep güzellik.

“O‘rkach, o‘rkach oq tuya,

Birdan kelib qoladi.

Bir lahza o‘tmasdan-oq,

Ko‘kni qoplab oladi” (Husaynova, 1981, s. 254).

Hörgüç, hörgüç ak deve,

Birden gelir (ve) çöker,

Bir an geçmeden hep

Göğü kaplayıp bürür.

1. 12. -(y)u: Sonu ünsüz ile biten sözcükler üzerine -u ile bağlanırken; sonu ünlü ile bitenlerin üzerine -yu şekli ile gelir. Ek, sözcükler arasında kullanılarak anlamı pekiştirir. Çağatay Türkçesi Sözlüğünde u için “ve” açıklaması yapılarak ü, vu, vü, ve’ye gönderme yapılmıştır (Ünlü, 2013, s. 1178). Koraş ve diğerleri tarafından ek, “Söylenmekte olan düşünceye dikkat çekmek, vurgulamak, anlamı güçlendirmek için kullanılır, eklenti, enklitik” olarak tanımlanmıştır (Koraş vd., 2023, s. 975).

“Boshi bor-u sochi yo‘q,

Ko‘zi bor-u qoshi yo‘q,

Tangasi bor, puli yo‘q

Qanoti bor, uchuvı yo‘q” (Husaynova, 1981, s. 63).

“Osmonda bor, yerda yoq,

Samarqandda bor, Toshkentda yo‘q,

Menda bor-u, senda yo‘q” (Husaynova, 1981, s. 159).

“Turadi-yu, o‘zi yo‘q,

Yuradi-yu, izi yo‘q” (Husaynova, 1981, s. 259).

Başı var ama saçı yok

Gözü var ama kaşı yok,

Akçesi var, pulu yok,

Kanadı var, uçuşu yok.

Gökte var, yerde yok

Semerkant’ta var Taşkent’te yok,

‘Men’de var ama sende yok.

Durur ama özü yok,

Yürür ama izi yok.

SONUÇ

Özbek Türkçesinde pekiştirme ögesi olan ekleri bilmece metninden taradık. Toplamda 12 ek tespit ettik. Özbek Türkçesinde pekiştirme ögesi olarak kullanılan ve bilmece metninden taranmış olan bu eklerin her türlü sözcük üzerine gelebilmesi dikkat çekicidir. -kan (/da) yapısında pekiştirme eklerinin üst üste kullanımının bir örneği ile karşılaştık. Diğer eklerden farklı olarak -ma pekiştirme ekinin de Özbek gramer kitaplarında işlenmesi gerektiği ve diğer eklerle birlikte “pekiştirme ögesi olarak kullanılan ekler” başlığı altında verilmesinin uygun olacağı kanaatindeyiz.

KAYNAKÇA

- Bayat, F. & Aliyeva Çınar, M. (2024). *Eski Türkçe Sözlük*. Ötüken neşriyat.
- Coşkun, M. V. (2014). *Özbek Türkçesi grameri*. Türk Dil Kurumu yayınları.
- Eckmann, J. (2021). *Çağatayca el kitabı*. Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Ercilasun, A. B. (2008), La enklitiği ve Türkçede bir “pekiştirme enklitiği” teorisi. *Dil Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 35-56.
- Ergene, H. (2024). *Özbek bilmeceleri (Yapı, dil özellikleri, Türkiye Türkçesine aktarma, sözlük)*. (Yök Tez Merkezi, Doktora Tezi). Dicle Üniversitesi.
- Gabain, A.von. (2000). *Eski Türkçenin grameri*. Türk Dil Kurumu yayınları.
- Husaynova, Z. (1981). *Topishmoqlar (Özbek halk icadı)*. Tuzuvçi ve Naşrga Tayyarlavçi. Taşkent: Adabiyat ve Sanat Naşriyati.
- İpek, B. (2023). *Türkçede pekiştirme edatları*. Hiperyayın.
- Koca, S. (2018). Klitik kavramı ve Türkçede klitikler-I. *Dil Araştırmaları*, 12(23), 299-315.
- Koraş, H., Açık, F. & Öztürk, Z. (2023). *Özbek Türkçesi Türkiye Türkçesi sözlük*. Nobel Akademik yayıncılık.
- Merhan, A. (2024). *Özbek dilinin grameri*. BilgeSu yayıncılık.
- Öztürk, M. (2020). *Farsça dilbilgisi*. Bilge Kültür Sanat.
- Öztürk, R., (2016). *Özbek Türkçesi el kitabı*. Palet yayınları.
- Paçacıoğlu, B. (2016). VIII.-XVI. Yüzyıllar arasında Türkçenin sözcük dağarcığı, Kesit yayınları.
- Sağır, B. (2015). *Özbek Türkçesinde enklitikler*. (Yök Tez Merkezi, Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi.
- Salman, R. (1997). *Özbek Türkçesi Şükrüllâ Kâfânsız Kömilgänlär (transkripsiyonlu metin-metin Türkiye Türkçesine çevirisi-dil özellikleri-sözlük)*. (Yök Tez Merkezi, Doktora Tezi). İnönü Üniversitesi.
- Türkçe Sözlük* (2023). 12. baskı. Türk Dil Kurumu yayınları.
- Ünlü, S. (2013). *Çağatay Türkçesi sözlüğü*. Eğitim yayınevi.
- Üstüner, A. (2003). *Türkçede pekiştirme*. Fırat Üniversitesi basımevi.
- Üşenmez, E., Boltabayev, S., & Tuğlacı, G. (2016). *Özbekçe Türkçe sözlük*. Türk Dünyası Vakfı.
- Yıldırım, H. (2020). *Özbek Türkçesi*. Delta Kültür yayınevi.